

Затверджую: _____
проректор з наукової роботи
Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова
Г. М. Горбін
" 1 " _____ 2021 року

ВИСНОВОК

засідання структурного підрозділу
кафедри богослов'я та релігієзнавства
факультету філософії та суспільствознавства
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова (Витяг з протоколу № 18 від 31 травня 2021 р.),
призначеного рішенням засідання вченої ради
НПУ імені М.П. Драгоманова (Витяг з протоколу № 11 від 27 травня 2021 р.)
для проведення попередньої експертизи дисертації
**Ян Ці «Богослужбова мова українського православ'я: філософсько-
релігієзнавчий аналіз»**,
поданої на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії
за спеціальністю 031 релігієзнавство

Науковий керівник – доктор філософських наук, професор Остащук І.Б.

1. ПРИСУТНІ: Викладачі: завідувач кафедри д. філос. н.,
проф. Бондаренко В.Д. (головуючий на засіданні кафедри),
д. філос. н., проф. Чорноморець Ю.П., д. філос. н.,
проф. Остащук І.Б., д. філос. н., доц. Соловій Р.П.,
д.філос.н., доц. Мокієнко М.М., д.філос.н., доц. Санніков
С.В., к. філос. н., доц. Котлярова Т. О., к. філос. н.,
доц. Басаурі Зюзіна А.М., к.філос.н., доц. Брильов Д. В.,
к.філос.н., доц. Корнійчук Ю.Ю., старший викладач
Целковський Г.А., старший викладач Василенко В.С.,
к.філос.н. Тимченко С.Б.
Секретар: Висоцька Т.М.

2. СЛУХАЛИ: Висновок рецензентів доктора філософських наук, доцента
Саннікова Сергія Вікторовича, доктора філософських наук
Соловія Романа Павловича про наукову новизну,
теоретичне та практичне значення результатів дисертації
**Ян Ці «Богослужбова мова українського православ'я:
філософсько-релігієзнавчий аналіз»**, призначених
рішенням засідання вченої ради НПУ імені М.П.
Драгоманова від 27 травня 2021 р. (Витяг з протоколу №11)
для проведення попередньої експертизи дисертації,

поданої на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії зі спеціальності 031 Релігієзнавство.

Науковий керівник – доктор філософських наук, професор Остащук І. Б.

Тему дисертаційної роботи затверджено на засіданні вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 4 від 27 грудня 2018 року). Дисертація є складовою частиною науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософії та суспільствознавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Методологія і зміст викладання соціально-гуманітарних наук», що входить до Тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений Вченою радою університету (протокол № 5 від 29 січня 2009 року) і наукової теми тієї ж кафедри «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні» (U 0117U004903).

2.1. Дисертант Ян Ці:

Повідомив про основний зміст, концептуальні положення та наукові результати дисертаційної роботи.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що в українському православ'ї протягом століть триває з різною інтенсивністю та спрямованістю полеміка щодо мови богослужіння. Ця багатоаспектна та різновекторна дискусія виходить далеко поза межі конфесійного простору, адже стосується осмислення мови в житті народу та визначає напрями культурного розвитку й політичного утвердження в політичному глобальному дискурсі, що особливо чітко простежується в сьогоднішній соціо-культурній ситуації.

Філософсько-релігієзнавчий аналіз взаємин мови релігії і національної мови в історії українського православ'я дозволяє виявити як глибинні особливості ментальності українського етносу, так і специфіку світогляду сучасних православних українців. Геополітична ситуація, специфіка релігійних процесів у поліконфесійній державі та світовому православ'ї, «самовизначення» православних у зв'язку зі створенням ПЦУ особливо актуалізували проблему богослужбової мови українського православ'я. Це надає дослідженню виразної суспільної актуальності, оскільки питання богослужбової мови православ'я є частиною так званого «мовного питання», що є на сьогодні одним із найбільш заполітизованих в українському суспільстві.

В теоретичному аспекті головною колізією дисертаційного дослідження

є використання національних мов в якості сакральних у православних країнах, що історично входять в ареал церковнослов'янської мови, та аналіз шляхів вирішення цієї проблеми православними церквами цих країн, яке формує предметне поле міждисциплінарного дослідницького інтересу релігієзнавства, лінгвістики та філософії мови, а також їх субдисциплін, що розвиваються у сучасній гуманітаристиці: лінгвістичного релігієзнавства, лінгвокультурології, етнолінгвістики, психолінгвістики тощо. Проблема богослужбової мови вирішується також у християнському богослов'ї, зокрема у біблеїстиці та герменевтиці.

Незважаючи на значний теоретичний доробок суміжних гуманітарних дисциплін (джерелознавства, етнопсихології та лінгвокультурології) й розроблену в останні роки теоретико-методологічну базу лінгвістичного релігієзнавства у вітчизняному релігієзнавчому дискурсі практично відсутні системні дослідження богослужбової мови українського православ'я.

Відтак, теоретичні й практичні аспекти формування та функціонування богослужбової мови українського православ'я потребують комплексного релігієзнавчого аналізу. Попри існування окремих історичних та релігієзнавчих досліджень богослужбової мови православ'я в Україні, аналіз їх філософсько-релігієзнавчих аспектів у запропонованому ракурсі ще не проводився. Наявність значного масиву конфесійних християнських джерел, а також наукових розвідок спорідненої тематики засвідчує можливість та актуальність проведення філософсько-релігієзнавчого дослідження богослужбової мови українського православ'я.

Мета дисертаційної роботи полягає у комплексному філософсько-релігієзнавчому дослідженні формування, трансформацій та змін і сучасного функціонування богослужбової мови українського православ'я та передбачає розв'язання таких основних дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан розробки проблеми в міждисциплінарному науковому та богословському дискурсах, охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- виявити провідні методологічні тенденції дослідження літургійних мов в парадигмах лінгвістичного релігієзнавства, філософії мови та лінгвістики;
- окреслити й систематизувати характеристики проблемного поля літургійної мови в богословському дискурсі східного християнства в концепції функціонального білінгвізму;
- розкрити функціональність літургійної мови в контексті розвитку національної мови й історичних колізій буття українського православ'я;
- розробити методологію філософсько-релігієзнавчого аналізу богослужбової мови українського православ'я;
- здійснити релігієзнавчий аналіз мов, які в різні періоди історії українського православ'я застосовувалися в якості богослужбових;
- визначити роль і значення церковнослов'янської мови у формуванні наративної традиції українського православ'я;

- концептуалізувати причини та наслідки співіснування церковнослов'янської та національної мов в українському православ'ї;
- проаналізувати процес зміни богослужбової мови на національну в контексті історії українського православ'я;
- виявити специфіку ставлення та масштаби вживання національної мови в якості богослужбової різними юрисдикціями українського православ'я;
- рефлексивно-критично порівняти сучасну мовну політику православних церков України та її перспективи;
- визначити роль української мови в процесі формування єдиної помісної православної церкви в Україні.

Об'єктом дисертаційного дослідження є богослужбова мова православ'я.

Предмет дослідження – специфіка богослужбової мови українського православ'я.

Основні наукові результати дисертаційної праці.

Наукова новизна дослідження полягає у здійсненні комплексного філософсько-релігієзнавчого аналізу формування, трансформацій, змін та функціонування богослужбової мови православ'я на українських теренах як унікального явища розвитку національної духовної культури, що сприяє підвищенню статусу національної мови, збереженню та розвитку духовної культури нації, суспільній консолідації навколо православних моральних цінностей.

У роботі сформульовані положення, осмислення яких набуває якості новизни і виносяться на захист.

Уперше:

- доведено, що питання мови богослужіння в церквах київської традиції безпосередньо пов'язане з культурними домінантами в широкому спектрі церковного життя, політично-цивілізаційною орієнтацією ієрархії та рівнем автономності в керівництві. Окреслений діапазон детермінант мовно-богослужбового вибору зумовлений специфікою історії розвитку церков та сучасними прагненнями до еклезіальної самостійності;

- запропоновано міждисциплінарну методологію та методіку дисертаційного дослідження, що представляє собою комплекс релігієзнавчих та лінгвістичних концепцій, які уможливають розкриття взаємин між церковнослов'янською, як першою літургійною мовою православ'я на українських теренах, і національною мовою, що поступово заміщує її в богослужбовій практиці. Історичні перипетії та контрверсійне сьогодення процесу входження української мови в православну церкву дозволяють виявити вплив на мовні процеси екстралінгвістичних факторів, головними з яких, на наше переконання, є державно-церковні взаємини та геополітичне становище України, що простежується як в історичному аспекті, так і в аналізі соціо-культурної ситуації протягом тридцятилітньої незалежності Української Держави. Саме ці фактори не можна аналізувати лише засобами лінгвістики, вони піддаються лише філософсько-релігієзнавчій рефлексії – як

комплексному-підходу, що ставить за мету розкрити глибинні механізми сутності богослужбової мови в Православній церкві;

- висвітлено дослідницьку гіпотезу, доведену в тексті дисертації, яка полягає в тому, що процес природної заміни сакральної мови православного християнства на національну мову в православній літургії був штучно загальмований зовнішніми політичними факторами і в незалежній Україні остаточно відбудеться після повного унезалежнення православних Церков України від зовнішніх впливів, серед числа яких політичні відіграють важливу роль;

- обрано для аналізу питання мови богослужіння джерела з історії української літератури та теорії літератури (Михайла Грушевського, Михайла Возняка, Дмитра Чижевського, Юрія Шевельова та ін.), що дозволяють більш панорамно розкрити історію цього питання в тісному взаємозв'язку розвитку красного письменства та церкви на українських землях, виходячи з переконання, що ці дві сфери національної культури й духовного самоусвідомлення тісно між собою пов'язані, зокрема в мовному аспекті, адже письменники завжди були серед основоположників всіх європейських літературних мов, що відображалось на церковному житті – включно з літургійно-богослужбовим. Окрім того, в історії українського народу література відігравала особливу націєтворчу й культуроформуєчу роль, утверджуючи й розвиваючи українську мову;

- доведено на основі дослідження корпусу праць Ольги Сєдакової, в яких виразна богословська й релігієзнавча складова, обґрунтовано безпосередній взаємозв'язок між богословськими концептами та мовною свідомістю автора, що відображається в позиції щодо мови богослужіння, значення перекладів літургійної літератури;

- запропоновано виділити дві групи причин щодо запровадження української мови в богослужіння Православної церкви – прагматичні та богословські. У суто практичній площині однозначно відзначимо, що сучасні українці та іноземці, котрі опанували українську мову та беруть участь у літургії, практично не розуміють деталі й нюансованість церковнослов'янського богослужіння, яке створювалося у надто віддалену від XXI століття епоху. Недоступність розуміння змісту богослужіння може призвести до небажання брати участь у літургії, сутність якої частково не розуміється. А як відомо, сучасна людина при звичаєна до швидкого сприйняття інформації за мінімальний відтинок часу. З богословської точки, яку пояснює Ольга Сєдакова на прикладі «Божественної комедії» Данте Аліґ'єрі, написання поеми італійською мовою, що фактично конституювало єдину мовну дійсність розрізненої на регіональні діалекти Італії кінця XIII-початку XIV століття, становило фактор єдності, що проектувався на політичну й культурну дійсність. Вважаємо, що таким виживим складником єдності громадянського суспільства може бути і сучасну українська літературна мова в богослужінні Православних церков в Україні;

- висвітлено, що мовне питання є одним із найвиразніших показників світоглядно-філософської парадигми в аспекті національного питання та

політичної орієнтації вірян тієї або тієї конфесії православного християнства в Україні.

Набуло подальшого розвитку:

- вивчення сутності сакральних мов християнських церков, зокрема церковнослов'янської та латинської, роль яких в історії культури беззаперечно й унікальна;

- осмислення ролі перекладів Святого Письма сучасною українською літературною мовою як базису для формування конфесійного стилю в богослужбовій практиці Православної церкви.

Уточнено:

- сучасний термінологічний апарат дослідження, який вибудовується як синтез лінгвістичних термінів та релігієзнавчих і богословських понять, які дозволяють конкретизувати специфіку саме конфесійного використання мови в релігійній практиці;

- окремі факти з історії української культури, зокрема на прикладі розвитку літератури, що стосуються контексту функціонування сакральної та живої національної мови богослужіння.

У **вступі** автор детально обґрунтовує актуальність обраної теми, визначає об'єкт і предмет дослідження, формулює мету і наукові завдання роботи; окреслює теоретико-методологічні основи дослідження, наукову новизну, теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи.

У **першому розділі «Богослужбова мова православ'я як предмет наукової рефлексії»** з'ясовано стан наукової та богословської розробки проблеми дослідження сакральних мов християнських конфесій, що дозволяє висувати, що сакральні мови християнства, зокрема українського православ'я, є міждисциплінарним об'єктом дослідження лінгвістики, етнолінгвокультурології, релігієзнавства та філософії мови. Вони постають предметом дослідження широкого кола гуманітарних дисциплін.

Висвітлено, що мова є невід'ємним складником культури народу, тому актуальним є проблема мовного виміру православного богослужіння, яке в українському культурному світі протягом століть відіграло особливу роль. Мова – одна з найбільших культурних цінностей людства. Практично у всіх національних культурах співіснують сакральна мова, освячена багатовіковою традицією, та жива літературна мова, яка формує інтегральну ідентичність нації. В історії українського народу в православному літургійному використанні особливе місце посідає церковнослов'янська мова – важливий феномен східного християнства, засіб регіональної самоідентифікації Київського християнства. Проте з плином історії таке розуміння ролі сакральної слов'янської мови змінилося, оскільки процеси формування українського етносу та нації невід'ємно пов'язані з мовною ідентичністю як частиною національної екзистенції. Дослідження мови релігії, яка тисячоріччями «спеціалізувалася» на релігійній комунікації, виробила спеціальні засоби «інформаційного захисту» сакрального знання на основі неконвенційного ставлення до слова та сформувала і зберегла у своїх надрах архетиповий фідеїзм наших далеких предків, дозволяє зрозуміти й

реконструювати джерела духовної культури людства й окремих націй, осмислити тенденції й перспективи їхнього духовного розвитку.

Звернення до богослужбових мов у цьому разі підпорядковано спеціальним науковим завданням цих дисциплін і не торкається питань, які стосуються релігієзнавства. Водночас, релігієзнавство послуговується ідеями та концепціями, а також понятійним апаратом лінгвістики та філософії мови для вирішення власних прикладних дослідницьких завдань, що, зрештою, властиве для релігієзнавчих студій ще від самого початку виокремлення науки про релігію в автономному статусі.

Християнське богослов'я та конфесійна література також приділяє значну увагу мовній проблематиці, зокрема й проблемам літургійної мови, оскільки християнство є релігією Слова і Книги (Біблії). Теологічний доробок є джерелом релігієзнавчого дослідження проблеми літургійної мови українського християнства, а також підґрунтям для аналізу практичного її використання в богослужбовій та перекладацькій практиці окремих православних церков України.

Термінологічний апарат дослідження вибудовується як синтез лінгвістичних термінів та релігієзнавчих понять, які дозволяють конкретизувати специфіку саме конфесійного використання мови в релігійній практиці. Це зумовило необхідність авторської дефініції базових понять, які мають різну специфіку в лінгвістиці і в релігієзнавстві.

Головною колізією, що зумовила вибір міждисциплінарної методології та методики дисертаційного дослідження, є взаємини між церковнослов'янською, як першою літургійною мовою православ'я на українських теренах, і національною мовою, що поступово заміщує її в богослужбовій практиці. Історичні перипетії та контроверсійне сьогодення процесу входження української мови в православну церкву дозволяють виявити вплив на мовні процеси екстралінгвістичних факторів, головними з яких, на думку автора, є державно-церковні взаємини та геополітичне становище України. Саме ці фактори не можна аналізувати засобами лінгвістики або ж інших гуманітарних наук. Вони піддаються лише філософсько-релігієзнавчій рефлексії у широкому контексті соціокультурних процесів.

Дослідницька гіпотеза дисертації полягає в тому, що процес природної заміни штучної сакральної мови православного богослужіння на національну мову в православній літургії був штучно загальмований зовнішніми політичними факторами у попередні століття, наслідки чого відчуються і в сьогоденні.

У другому розділі «Специфіка формування богослужбової мови православ'я на українських теренах» розглянуто парадигму східного християнства, де, на відміну від західного, в якому донедавна провідну роль відігравала латина, національна самобутність православних церков визначалася і мовним чинником, котрий можна насмілитися порівняти зі стрижнем власної культурної самототожності, невід'ємної від політично-державної незалежності. Церковнослов'янська мова забезпечила унікальну

мовну ситуацію, коли Київська Русь із прийняттям християнства отримала богослужбову мову, яка не потребувала перекладу. Це зумовило той факт, що мова православ'я стала не лише мовою Церкви, а й мовою культури. Література, освіта, державні установи використовували цю мову, значення якої важко переоцінити в історії українського народу. Історія України наочно ілюструє, що за відсутності державної автономії протягом попередніх століть саме мовно-культурний фактор зберіг національну окремішність та неповторну самобутність українського народу.

Представлено, що головною мовною колізією православного українства у цьому розділі дисертації постають багатовікові взаємини церковнослов'янської богослужбової мови православної Церкви та живої української мови, яка формувалася «в тіні високої словесності» та яку протягом століть вважали негідною для величності богослужбової комунікації в обрядовості Православної церкви, котра до сьогоднішнього дня зберігає консервативність у своїй ритуальності. Природний шлях взаємодії цих мов багаторазово порушувався втручанням позамовних факторів, що супроводжували історичний шлях українців, яким довелося неодноразово захищати як власну богослужбову, так і народну мову від зовнішньої мовно-культурної експансії. Беззаперечно актуальним є дослідження мовного аспекту етноконфесійної самоідентифікації українців – чинника національної консолідації українського суспільства – як впродовж історії, так і в наш час; вивчення ролі та значення мовного фактору в етноконфесійній самоідентифікації українського народу.

Акцентується на тому, що діалектика співвідношення між Біблією та Святим Переказом полягає в тому, що сам Христос не надиктовував апостолам Свої слова, і говорив Він не грецькою, якою з практичних міркувань було зафіксовано Євангеліє – а мовою арамейською, рідною для Його слухачів, тією мовою, якою розмовляли євреї після повернення з вавилонського полону. Тому дослівно в жодному християнському тексті не передано слова Ісуса. Отже, не так важлива була буква, як сама суть благовістя, записаного «під контролем» апостолів євангелістами (один із них – Іван – як відомо, був найближчим учнем Христа). Втілене Слово, Ісус Христос, намагався передати суть Свого вчення, а не якісь «технічні деталі», тому питання існування в апостольському християнстві якоїсь особливої сакральної мови є контроверсійним. Отже, «триматися» за виключний авторитет єдиної мови богослужіння – це суперечність із біблійною концепцією розуміння комунікації з Богом, Який у наративі Святого Письма, передусім Нового Завіту, не вимагав слідування «букві», а «духові», який не має меж суто мовних.

У третьому розділі «Українська мова як богослужбова мова українського православ'я» відзначено, що формування богослужбової мови відбувалося у відповідних культурно-історичних умовах із метою виразного протиставлення з профанним світом та простою розмовною мовою, створення почуття благоговіння перед всемогутнім Богом, що простежується на прикладах латини у Католицькій церкві та церковнослов'янської у

Православній церкві. Консервативна позиція захисників священної мови полягає у тому, що комунікацію з Богом не варто занурювати у профанний світ, навпаки, треба прагнути піднятися до висоти небесного світу, з чим і асоціюється апробована століттями мова богослужіння, наділена характеристиками сакральності й піднесеної величності. Використання церковнослов'янської мови у суто культовій практиці детермінувало її сакрально-трепетне сприйняття як маркеру божественної сфери, а невиразність смислу текстів пояснювалася як «священна темрява» у богоспілкуванні, за взірцем складних для розуміння герметичних текстів у релігійних традиціях архаїчного періоду розвитку людської культури. Ситуація специфічної диглосії в східнослов'янських мовних просторах, коли мова богослужіння не переходила в інші групи лексики та сфери функціонування, витворювала її самобутню «небесну» якість з її споглядальним, «умним» змістом, який почасти доволі складно перекласти на сучасні літературні мови. Звісно, роль трансляторів змісту церковнослов'янської мови брали на себе представники духовенства, проте відомо з історії, що значна частина з них не надто ретельно працювали в сфері пізнання смислів та концептів наративу божественної літургії, перекладеної століття тому з грецької на слов'янську. На сьогодні ревне відстоювання церковнослов'янської мови пов'язане передусім із протиставленням Української Православної Церкви, яка не бажає йти на діалог із Православною Церквою України, виразно підкреслює свою єдність з Московською Патріархією, для якої церковнослов'янська мова є богослужбовою. Іншими словами, мова богослужіння є виразним складником політичної орієнтації та культурного вибору тієї або тієї церкви в Україні.

Православна Церква України чітко й однозначно використовує та намагається всебічно розвивати сучасну українську літературну мову в сфері богослужіння та широкому контексті релігійного життя, що свідчить про державницьку позицію та прагнення будувати українське громадянське суспільство, в якому мовна політика – вельми важлива й дієва справа. Відзначимо також, що ПЦУ слід активніше розвивати перекладацьку справу богослужбової й богословської літератури на українську мову, що, з одного боку, сприятиме розвитку фахової теологічно-філософської термінології, а з іншого, утверджуватиме високий статус названої Церкви як культурно-інтелектуального флагмана в міжконфесійному середовищі Української Держави.

2.2. Запитання до дисертанта Ян Ці та відповіді на них.

Д. філос. н., проф. Бондаренко В. Д.: Дякую за тезисне представлення Вашої роботи. Прошу відповісти на таке запитання: чи можна вважати богослужбову мову як особливий вид мови релігії чи це просто природна мова, яку використовуються під час релігійного культу?

Ян Ці: Дякую за запитання, Вікторе Дмитровичу. Так, вважаю, що

можна, адже мова богослужіння виступає як особливий медіатор розуміння, що наділений певними і позамовними контекстами. В цьому аспекті аналізу можна звернутися до напрацювань лінгвістичного релігієзнавства, яке, за визначенням Ірини Богачевської, є науковим трансдисциплінарним напрямом, який вивчає мову релігії як знакову систему, що включає як вербальні, так і невербальні засоби (образотворчі, музичні тощо) символічно закодованої інформації.

У вузькому розумінні, мова релігії, сакральна мова – більш вузька, конфесіоналізована внаслідок своєї кодифікації знакова система, що виникає на основі народних мов і виконує в релігійному спілкуванні когнітивну та комунікативну функції. Це питання досліджувала Марина Єресько, яка розрізняла поняття мови релігії й релігійної мови за такими параметрами: всезагальне – окреме; абстрактне – конкретне; сутність релігії – прояв релігії; субстратний рівень релігії – субстанційний рівень релігії; семасфера релігії – релігійна семасфера та ін.

Аналіз мови як репрезентативно-моделюючої системи виявляє її онтологічний статус як специфічно людської здатності до подвоєння життя у різноманітних дискурсивних практиках, зокрема в богослужінні. Прикладом такої складної знакової системи є і мова богослужіння Православної церкви – як церковнослов'янською мовою, так і сучасною українською літературною мовою.

Д. філос. н, проф. Чорноморець Ю. П.: Скажіть, будь ласка, чи вважаєте Ви, що мова богослужіння, зокрема в Православній церкві, має естетичну функцію, окрім суто інформаційної, комунікативної?

Ян Ці: Дякую за запитання, Юрію Павловичу. Так, на нашу думку, емоційно-естетична функція виразна в богослужіння Православної церкви. Тут можна підкреслити, що східні церкви особливо прагнули підкреслити естетичний складник у мові богослужіння, на відміну, наприклад, від протестантів, зо всієї їхньої глибокої поваги до слова Божого, вираженого у Біблії. Естетична функція мови богослужіння Православної церкви наявна навіть у ситуаціях недосконалого розуміння або й зовсім відсутності сприйняття змісту. І тут мелос, відшліфованість слова відіграють особливу роль. Тому так важливо ретельно відшліфовувати тексти богослужіння при перекладах на сучасну українську мову. Також можна згадати і т. зв. магічну функцію мови, яка, мабуть, найвиразніше присутня саме в богослужіннях. Наприклад, Юлія Крістева відзначає, що поетична мова – це безкінечний код, а ми вважаємо, що таким кодом багатозначним є і мова богослужіння Православної церкви.

Д. філос. н. Соловій Р. П.: Як Ви вважаєте, наскільки можна використовувати результати Вашого дисертаційного дослідження при викладанні в університетах? Як бачите конкретно практичну складову Вашої дисертаційної роботи?

Ян Ці: Дякую за запитання. Я мав досвід навчання українців китайської мови. Коли ми займалися, то, звісно, виникали запитання і щодо релігійної лексики, без якої не обійтися в українській та російській мовах, адже мої

слухачі були україно- та російськомовні. Мені доводилося підбирати певні слова, які хоча не завжди точно відповідали українським поняттям, оскільки їх просто немає в китайській мові, але окреслювали описово те чи інше слово, словосполучення, що стосується сфери релігії.

Окремо маю досвід як студент, магістрант: не обійтися без розуміння певних понять мови богослужіння у повноцінному знанні сучасної української мови.

Вважаємо, що матеріали дисертаційної роботи можуть бути корисні у викладанні релігієзнавчих, наприклад, це дисципліни, що стосуються історії релігії в Україні та Центральній і Східній Європі, навчальні курси, які поєднують лінгвістику та релігієзнавство (скажімо, «Лінгвістичне релігієзнавство», яке активно розвиває в Україні Богачевська Ірина Вікторівна). Щодо богословських спеціальностей, то вважаємо, що висновки нашої роботи можуть бути корисні при вивченні історії Церкви в Україні, вірніше церков кийівської традиції, адже питання богослужбової мови стосується і Української греко-католицької церкви. Важливо подавати розуміння проблеми мови богослужіння в історії української культури. На українському та інших слов'янських філологічних відділеннях є курси з історії мови та літератури, тому там не обійтися без розуміння православної конфесійної мови.

Особливо виразно я це розумію як автентичний носій китайської мови, яка дуже віддалена від слов'янських мов. Мій фах філологічний, а також навчання на докторській програмі в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова дозволили побачити тісний зв'язок мови богослужіння в практичній сфері, зокрема і навчальному процесі.

К. філос. н., доц. Котлярова Т. О.: Скажіть, будь ласка, що Вас спрямувало в дослідження богослужбової мови православ'я в Україні?

Ян Ці: Дякую за запитання. Коли я навчався на філологічній спеціальності в двох вузах міста Києва, то серед предметів була також церковнослов'янська мова як важливий етап у формуванні східнослов'янських мов. Оскільки моя рідна мовна картина світу відрізняється від слов'янської мовної парадигми, то мені цікаво було ознайомитися глибше з еволюцією саме слов'янських мов, зокрема української. Для цього я почав цікавитися історією богослужбової мови, адже конфесійний фактор в Україні до сьогоднішнього дня є дуже впливовим, зокрема щодо православних церков і греко-католицької.

Доктор філософії Висоцька Т. М.: Скажіть, будь ласка, використання праць Ольги Седакової яке має відношення до питання мови в українському православ'ї?

Ян Ці: Дякую за запитання. Ольга Олександрівна Седакова – один із головних сучасних православних богословів, відомий філолог, провідний інтелектуал європейського масштабу. Авторитетність її праць відзначається як у богословських, філософських, культурологічних дослідженнях, так і в філологічних, зокрема з теорії мови, перекладу, літературознавства. Відома її титанічна праця «Словник складних слів з богослужіння. Церковнослов'яно-

російські пароніми» (оновлене й допрацьоване видання побачило світ у 2021 році), якою ми послуговувалися в дисертації. Дослідниця вміло порівнює й аналізує мовний матеріал та філософські й богословські методи аналізу. Окрім того, Ольга Сєдакова – одна з тих особистостей, про яких можна сказати «совість епохи», що виразно простежуємо і в її працях – високо фахових, об'єктивних, масштабних.

Головуючий: Чи є ще запитання до здобувача? (Немає). Дякуємо за відповіді.

3. ВИСТУПИЛИ:

Науковий керівник – д. філос. н., професор кафедри богослов'я та релігієзнавства НПУ імені М.П.Драгоманова професор Остащук І. Б.

Богослужіння в Православній церкві є важливою частиною причетності людини до євхаристійної єдності з іншими християнами та у практичному вираженні віри. Протягом історії богослужіння питання його мови з різною інтенсивністю дискутувалося в церковних та широких суспільних колах, адже проблема співвідношення усталеної культової практики і розуміння змісту – одна з найважливіших. У сучасній соціо-культурній ситуації нашої держави, що збігається в глобальним контекстом динамічного й усвідомленого опрацювання інформації, мова богослужіння православних церков постає вельми важливою частиною суспільного життя. Особливою й винятковою у своєму значенні є також історична подія надання томосу про автокефалію Православній Церкві України, в якій одним із аспектів самобутності є виразна позиція щодо використання сучасної української літературної мови в богослужіннях. Відповідно, дисертаційна робота Ян Ці є актуальним науковим дослідженням, що присвячене комплексному аналізу мови богослужіння православних церков в Україні.

Дисертація Ян Ці «Богослужбова мова українського православ'я: філософсько-релігієзнавчий аналіз» є новаторським самостійним науковим дослідженням, виконаним у парадигмі вітчизняної релігієзнавчої науки.

Дисертаційна робота є важливим внеском у вітчизняне релігієзнавство, адже попри те, що проблема мови в богослужінні обговорюється як у церковних колах, середовищі релігієзнавців та лінгвістів, однак системних філософсько-релігієзнавчих досліджень із цієї сфери немає. Тому вельми на часі є робота Ян Ці, який, окрім завершення навчання в аспірантурі кафедри богослов'я та релігієзнавства національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, навчався на філологічних спеціальностях. Отже, науковець продемонстрував вміння поєднати методологію та концептуальні підходи філософських і філологічних наук, результатом чого є комплексна й інтердисциплінарна робота.

Досліджено, що мовне питання в Церкві безпосередньо пов'язане не тільки з рівнем усвідомленого сприйняття змісту літургії, але й міститься в

площині національної культури, адже мовна картина світу є однією з основних конституюючих детермінант культурного розвитку. Дисертант слушно звертається до праць класиків мовознавства, які доводили безпосередній зв'язок внутрішньої форми слова та когнітивних процесів. Тому питання мови в богослужінні православних церков в Україні є настільки актуальним не тільки в аспекті теоретичному, але й практичному.

Висвітлено, що мовна орієнтація в літургії зумовлена специфікою розвитку церков, наслідком чого є й сучасна ситуація у виборі між церковнослов'янською та сучасною українською мовами.

Запропоновано міждисциплінарну методологію та методику як комплекс релігієзнавчих та мовознавчих концепцій, що дозволяють розкриття взаємин між церковнослов'янською та українською мовою в практиці православного богослужіння.

Доведено, що логічний і природний процес для багатьох релігійних традицій заміни сакральної мови на живу літературну в українських реаліях був призупинений через тиск політичних факторів, для яких релігійний складник був частиною державної політики загарбницьких режимів.

Основний науковий результат виконаного дослідження полягає у здійсненні комплексного філософсько-релігієзнавчого аналізу формування, трансформацій, змін та функціонування богослужбової мови православ'я на українських теренах як унікального явища розвитку національної духовної культури, що сприяє підвищенню статусу національної мови, збереженню та розвитку духовної культури нації, суспільній консолідації навколо православних моральних цінностей, а також формуванню громадянського суспільства незалежної держави в просторі європейської цивілізації.

Новим досягненням у теоретичному плані є переконливість висновків дисертаційної роботи, які будуть важливою методологічною основою для філософсько-релігієзнавчих досліджень мовного питання в богослужінні Православної церкви, а також широкого дискурсу гуманітарних студій, які стосуються вивчення мови релігії та релігійної мови.

Авторська точка зору всебічно аргументована, що відображено у висновках кожного розділу та роботи в цілому. Положення наукової новизни дисертаційної роботи, що ґрунтується на комплексному філософсько-релігієзнавчому аналізі формування, еволюції і функціонування богослужбової мови православ'я на українських землях як самобутнього феномену розвитку національної духовної культури.

Висновки дисертації цілком відображають отримані результати дослідження. Параметри актуальності, новизни, методології тощо, окреслені у вступі, є логічними і витриманими, що є виразним свідченням обґрунтованості загальної концепції дисертаційної праці. Відповідність результатів роботи спеціальності 031 Релігієзнавство підтверджена репрезентативністю матеріалу та розробленою методологією для його опрацювання.

Зважаючи на основні здобутки наукового дослідження, маємо підстави стверджувати, що висновки виконаної дисертації є важливим внеском у релігієзнавчу науку, практичне значення яких полягає в можливості їхнього

застосування при виконанні наукових досліджень із релігієзнавства, у процесі викладання релігієзнавчих, філософських і богословських дисциплін, а також у площині міжконфесійного діалогу в сучасних українських церковних реаліях, в яких необхідно формувати середовище конструктивного діалогу.

Теоретичні й практичні результати дисертаційного дослідження Ян Ці апробовано в достатній кількості публікацій та під час участі в низці наукових конференцій.

Дисертаційна робота **Ян Ці «Богослужбова мова українського православ'я: філософсько-релігієзнавчий аналіз»** є завершеним самостійним науковим дослідженням. Висновки дисертації цілком відображають отримані результати дослідження. Параметри актуальності, новизни, методології тощо, окреслені у вступі, є витриманими, що є переконливим свідченням обґрунтованості загальної концепції дисертаційної праці. Авторська точка зору всебічно аргументована, що відображено у висновках до кожного розділу та роботи в цілому. Відповідність результатів роботи спеціальності 031 Релігієзнавство підтверджена репрезентативністю матеріалу, доцільною методологією та розробленою методикою для його опрацювання.

Дисертація **Ян Ці «Богослужбова мова українського православ'я: філософсько-релігієзнавчий аналіз»** є завершеною науковою працею, що відповідає вимогам п. 9-18 «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року № 167» і може бути подана для проведення процедури рецензування у відповідному структурному підрозділі Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова і для подальшого захисту.

Доктор філософських наук, доцент Мокієнко М. М. відзначив, що робота стоїть на високому рівні релігієзнавчих досліджень, чимало матеріалу буде корисним і для богословських студій, завдяки введення в композицію роботи висновків сучасних теологів – як українських, так і зарубіжних. У цілому дисертація гідна бути рекомендованою до захисту у спеціалізованій вченій раді.

Доктор філософських наук, проф. Чорноморець Ю. П. наголосив, що у дисертації є переконливо доведена наукова новизна. Дисертація є результатом кількарічної праці та має всі необхідні позитивні якості за своєю формою та за своїм змістовим вираженням. В цілому дисертація є самостійним комплексним дослідженням, яке можемо рекомендувати до захисту.

Кандидат філософських наук, доцент Корнійчук Ю. В. виступила з позитивним відгуком про дисертаційну роботу. Дисертація може бути розвинута і далі, мати практичні втілення запропонованих ідей, висновків. Адже розуміння історичних коренів феноменів, що є впливовими у релігійному середовищі, дозволяє краще досягати міжрелігійного миру сьогодні, можна використати дані представлено дисертаційного дослідження у так званій культурній дипломатії, потенціал якої в українському суспільстві

й науці слід активно розвивати. Отже, дисертаційне дослідження може бути рекомендованим до захисту.

Доктор філософських наук, професор Єленський В. Є. та кандидат філософських наук, доцент Брильов Д. В. виступили із висновком рецензентів.

ВИСНОВОК

рецензентів

доктора філософських наук, професора Єленського Віктора Євгеновича, кандидата філософських наук, доцента Брильова Дениса Валентиновича про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації **Ян Ці** на тему **«Богослужбова мова українського православ'я: філософсько-релігієзнавчий аналіз»**, поданої на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії за спеціальністю 031 Релігієзнавство (09.00.11 – релігієзнавство)

Дисертація присвячена дослідженню богослужбової мови українського православ'я – актуальній темі, яка попри дискусії на різних площадках, не була предметом комплексного філософсько-релігієзнавчого дослідження.

У дисертаційній роботі встановлено, що питання зв'язку мови та релігії, національних та сакральних мов багато століть осмислювалося в річищі християнської теології. Серед наукових дисциплін ці питання мають найдовшу історію вивчення у філології, яка і виникла саме для герменевтичного й етимологічного аналізу сакральних текстів. Дослідження з цієї проблематики, які можуть бути кваліфіковані як релігієзнавчі, сягають середини ХІХ ст. В Україні фундатором таких досліджень можна вважати Олександра Потебню, який прикладами з українського фольклору обгрунтовував свої оригінальні концепції, що не втрачають актуальності й сьогодні.

Доведено, що у висвітленні історії та стану дослідження богослужбової мови в українському православ'ї слід звертатися не тільки до релігієзнавчих, філософських, богословських праць, але й лінгвістичних, літературознавчих, культурологічних, які дозволять більш рельєфно та цілісно представити цей аспект теми дисертаційної роботи. Дослідження етноконфесійних особливостей богослужбової мови визначеної релігійної конфесії – це складна і багаторівнева проблема, що вимагає міждисциплінарного комплексного підходу задля забезпечення об'єктивного і цілісного аналізу.

Визначено, що богослужбова мова православ'я як історичної та традиційно найбільшої за кількістю християнської Церкви України має вагоме значення й особливу роль у розвитку української культури. Щодо історичного минулого українського народу, то не є перебільшенням твердження, що чинник сакральної мови вплинув на всі сфери національної духовної культури. Окремо слід звернути увагу на мову як фактор конституювання і становлення ментальності та культурного світу українців.

Проаналізовано, що богослужбова мова українського православ'я перебуває на перетині предметних полів цих дисциплін, системне

дослідження чого вимагає міждисциплінарних підходів як на рівні методології, так і у виборі матеріалу для дослідження. Проблема богослужбової мови православ'я є складовою загальних проблем гуманітаристики, що виводять на онтологічні основи світорозуміння людини, серед яких головними в контексті вирішення завдань дисертційного дослідження визначено такі топіки: питання співвідношення мови та мислення (в контексті мислення/номінації трансцендентних феноменів), мови та релігії (форм комунікації трансцендентного з людиною), мови та соціуму (взаємин сакральних мов з етнічними).

Систематизовано нарративні джерела дисертації на такі групи: 1) переклади Біблії церковнослов'янською та українською мовами від перших, виконаних Кирилом та Мефодієм, і до сучасних, здійснених під патронатом Українського Біблійного Товариства; 2) корпус текстів, що формують православний Святий Переказ, а також гомілетичні, екзегетичні та герменевичні тексти православних богословів від часів Київської Русі до сьогодення; 3) богословські твори християнських авторів інших конфесій, здебільшого присвячені лінгвістичним колізіям християнства; 4) доробок «православних філологів», зокрема Івана Огієнка, Сергія Аверінцева, Ольги Седакової, Ігоря Ісіченка та інших, які слугують своєрідним «мостом» між богословськими та філософськими дослідженнями; 5) конфесійні християнські документи з питань культової мови, які визначали (або наразі визначають) мовну політику християнських конфесій; 6) світські документальні джерела – законодавчі акти Речі Посполитої, Російської імперії, Української Республіки щодо статусу української мови.

Розкрито, що оскільки церковнослов'янська мова майже не використовувалася в живому спілкуванні, а функціонувала лише в церковній сфері, то і її сакрально-трепетне, магічно піднесене сприйняття як маркеру божественної сфери пояснюється, зокрема, тим, що людина сприймала її невід'ємним атрибутом культових дій та молитовної практики, який не може застосовуватися в жодній іншій комунікативній площині, яка належить до профанної сфери.

Висвітлено, що ситуація специфічної диглосії в східнослов'янських мовних просторах, коли мова богослужіння не переходила в інші групи лексики та сфери функціонування, витворювала її самотню «небесну» якість з її споглядальним, «умним» змістом, який почасти доволі складно перекласти на сучасні літературні мови, але який символічно структурував самотній життєвий світ *Slavia Orthodoxa*. Формування богослужбової мови православ'я, її кодифікація відбувалися у культурно-історичних умовах, коли особиста складова творчості, авторська персона нівелювалися у світлі анонімного служіння Богові, у прагненні виразити надособистісну колективну молитву. Ці інтенції виражалися, зокрема, і в сакральній мові, яка повинна була відрізнятися від звичайної, буденної, профанної. Дійсність практики богослужіння повинна була занурювати людину у сакральне дійство, що мало підкреслюватися і мовною стандартизацією.

Представлено, що у сучасних дискусіях стосовно мови богослужінь Православної церкви простежується виразне протистояння та відстоювання позиції в смисловому діапазоні «традиція – новаторство», що занурене, в свою чергу, в широкий світоглядний контекст, осмислення комунікації з надприродним та богословське розуміння християнської благої вістки, що, передусім, повинна проголошувати вчення Христа усім людям доброї волі зрозумілою для них мовою та в доступних формах, які обов'язково передбачають і мовні засоби.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що в українському православ'ї протягом століть триває з різною інтенсивністю та спрямованістю полеміка щодо мови богослужіння. Ця багатоаспектна та різновекторна дискусія виходить далеко поза межі конфесійного простору, адже стосується осмислення мови в житті народу та визначає напрями культурного розвитку й політичного утвердження в політичному глобальному дискурсі, що особливо чітко простежується в сьогоднішній соціо-культурній ситуації.

Філософсько-релігієзнавчий аналіз взаємин мови релігії і національної мови в історії українського православ'я дозволяє виявити як глибинні особливості ментальності українського етносу, так і специфіку світогляду сучасних православних українців. Геополітична ситуація, специфіка релігійних процесів у поліконфесійній державі та світовому православ'ї, «самовизначення» православних у зв'язку зі створенням ПЦУ особливо актуалізували проблему богослужбової мови українського православ'я. Це надає дослідженню виразної суспільної актуальності, оскільки питання богослужбової мови православ'я є частиною так званого «мовного питання», що є на сьогодні одним із найбільш заполітизованих в українському суспільстві.

В теоретичному аспекті головною колізією дисертаційного дослідження є використання національних мов в якості сакральних у православних країнах, що історично входять в ареал церковнослов'янської мови, та аналіз шляхів вирішення цієї проблеми православними церквами цих країн, яке формує предметне поле міждисциплінарного дослідницького інтересу релігієзнавства, лінгвістики та філософії мови, а також їх субдисциплін, що розвиваються у сучасній гуманітаристиці: лінгвістичного релігієзнавства, лінгвокультурології, етнолінгвістики, психолінгвістики тощо. Проблема богослужбової мови вирішується також у християнському богослов'ї, зокрема у біблеїстиці та герменевтиці.

Незважаючи на значний теоретичний доробок суміжних гуманітарних дисциплін (джерелознавства, етнопсихології та лінгвокультурології) й розроблену в останні роки теоретико-методологічну базу лінгвістичного релігієзнавства у вітчизняному релігієзнавчому дискурсі практично відсутні системні дослідження богослужбової мови українського православ'я.

Відтак, теоретичні й практичні аспекти формування та функціонування богослужбової мови українського православ'я потребують комплексного релігієзнавчого аналізу. Попри існування окремих історичних та релігієзнавчих досліджень богослужбової мови православ'я в Україні, аналіз

їх філософсько-релігієзнавчих аспектів у запропонованому ракурсі ще не проводився. Наявність значного масиву конфесійних християнських джерел, а також наукових розвідок спорідненої тематики засвідчує можливість та актуальність проведення філософсько-релігієзнавчого дослідження богослужбової мови українського православ'я.

Наукова новизна роботи полягає у здійсненні комплексного філософсько-релігієзнавчого аналізу формування, трансформацій, змін та функціонування богослужбової мови православ'я на українських теренах як унікального явища розвитку національної духовної культури, що сприяє підвищенню статусу національної мови, збереженню та розвитку духовної культури нації, суспільній консолідації навколо православних моральних цінностей.

У роботі сформульовані положення, осмислення яких набуває якості новизни і виносяться на захист.

Уперше:

- доведено, що питання мови богослужіння в церквах київської традиції безпосередньо пов'язане з культурними домінантами в широкому спектрі церковного життя, політично-цивілізаційною орієнтацією ієрархії та рівнем автономності в керівництві. Окреслений діапазон детермінант мовно-богослужбового вибору зумовлений специфікою історії розвитку церков та сучасними прагненнями до еклезіальної самостійності;

- запропоновано міждисциплінарну методологію та методіку дисертаційного дослідження, що представляє собою комплекс релігієзнавчих та лінгвістичних концепцій, які уможливають розкриття взаємин між церковнослов'янською, як першою літургійною мовою православ'я на українських теренах, і національною мовою, що поступово заміщує її в богослужбовій практиці. Історичні перипетії та контроверсійне сьогодення процесу входження української мови в православну церкву дозволяють виявити вплив на мовні процеси екстралінгвістичних факторів, головними з яких, на наше переконання, є державно-церковні взаємини та геополітичне становище України, що простежується як в історичному аспекті, так і в аналізі соціо-культурної ситуації протягом тридцятилітньої незалежності Української Держави. Саме ці фактори не можна аналізувати лише засобами лінгвістики, вони піддаються лише філософсько-релігієзнавчій рефлексії – як комплексному-підходу, що ставить за мету розкрити глибинні механізми сутності богослужбової мови в Православній церкві;

- висвітлено дослідницьку гіпотезу, доведену в тексті дисертації, яка полягає в тому, що процес природної заміни сакральної мови православного християнства на національну мову в православній літургії був штучно загальмований зовнішніми політичними факторами і в незалежній Україні остаточно відбудеться після повного унезалежнення православних Церков України від зовнішніх впливів, серед числа яких політичні відіграють важливу роль;

- обрано для аналізу питання мови богослужіння джерела з історії української літератури та теорії літератури (Михайла Грушевського, Михайла

Возняка, Дмитра Чижевського, Юрія Шевельова та ін.), що дозволяють більш панорамно розкрити історію цього питання в тісному взаємозв'язку розвитку красного письменства та церкви на українських землях, виходячи з переконання, що ці дві сфери національної культури й духовного самоусвідомлення тісно між собою пов'язані, зокрема в мовному аспекті, адже письменники завжди були серед основоположників всіх європейських літературних мов, що відображалося на церковному житті – включно з літургійно-богослужбовим. Окрім того, в історії українського народу література відігравала особливу націєтворчу й культуроформуючу роль, утверджуючи й розвиваючи українську мову;

- доведено на основі дослідження корпусу праць Ольги Седакової, в яких виразна богословська й релігієзнавча складова, обґрунтовано безпосередній взаємозв'язок між богословськими концептами та мовною свідомістю автора, що відображається в позиції щодо мови богослужіння, значення перекладів літургійної літератури;

- запропоновано виділити дві групи причин щодо запровадження української мови в богослужіння Православної церкви – прагматичні та богословські. У суто практичній площині однозначно відзначимо, що сучасні українці та іноземці, котрі опанували українську мову та беруть участь у літургії, практично не розуміють деталі й нюансованість церковнослов'янського богослужіння, яке створювалося у надто віддалену від XXI століття епоху. Недоступність розуміння змісту богослужіння може призвести до небажання брати участь у літургії, сутність якої частково не розуміється. А як відомо, сучасна людина призвичаєна до швидкого сприйняття інформації за мінімальний відтинок часу. З богословської точки, яку пояснює Ольга Седакова на прикладі «Божественної комедії» Данте Аліґ'єрі, написання поеми італійською мовою, що фактично конституювало єдину мовну дійсність розрізненої на регіональні діалекти Італії кінця XIII-початку XIV століття, становило фактор єдності, що проектувався на політичну й культурну дійсність. Вважаємо, що таким виживим складником єдності громадянського суспільства може бути і сучасну українська літературна мова в богослужінні Православних церков в Україні;

- висвітлено, що мовне питання є одним із навиразніших показників світоглядно-філософської парадигми в аспекті національного питання та політичної орієнтації вірян тієї або тієї конфесії православного християнства в Україні.

Набуло подальшого розвитку:

- вивчення сутності сакральних мов християнських церков, зокрема церковнослов'янської та латинської, роль яких в історії культури беззаперечна й унікальна;

- осмислення ролі перекладів Святого Письма сучасною українською літературною мовою як базису для формування конфесійного стилю в богослужбовій практиці Православної церкви.

Уточнено:

- сучасний термінологічний апарат дослідження, який вибудовується як синтез лінгвістичних термінів та релігієзнавчих і богословських понять, які

дозволяють конкретизувати специфіку саме конфесійного використання мови в релігійній практиці;

- окремі факти з історії української культури, зокрема на прикладі розвитку літератури, що стосуються контексту функціонування сакральної та живої національної мови богослужіння.

Теоретичне значення дисертації. Дисертаційне дослідження – важливе в українському релігієзнавстві, адже його висновки розкривають у положеннях новизни аспекти складної проблеми богослужбової мови українського православ'я. Теоретичні висновки роботи слугуватимуть основою для подальших робіт, які стосуватимуться історії та сучасності мовного питання в різноконфесійному дискурсі українських православних церков.

Практичне значення дослідження. Висновки та основні тези дисертації можуть бути використані для подальших філософських та історико-богословських досліджень. Матеріали дисертації можуть бути використані у викладанні релігієзнавчих («Релігієзнавство», «Історія релігії в Україні», «Історія релігій», «Лінгвістичне релігієзнавство»), філософських («Історія філософії»), богословських («Історія Церкви»), а також культурологічних («Історія української культури») та філологічних («Історія української мови», «Історія української літератури») навчальних дисциплін.

Обґрунтованість і достовірність основних положень і висновків дисертації забезпечено критичним аналізом достатньої кількості використаних джерел, коректним застосуванням методів і прийомів аналізу, за допомогою яких опрацьовано належний обсяг фактичного матеріалу.

Результати дослідження повною мірою відображені у 4 наукових статтях, 3 з яких містяться в українських фахових наукових виданнях, а 1 – в іноземному науковому фаховому виданні.

Дисертація **Ян Ці** на тему «**Богослужбова мова українського православ'я: філософсько-релігієзнавчий аналіз**» є цілісним завершеним дослідженням, яке відповідає вимогам “Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії”, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 167 і може бути подане до захисту в разовій спеціалізованій вченій раді.

Головуючий на засіданні кафедри д. філос. н., проф. Бондаренко В. Д. підсумував, що обидва рецензенти та члени кафедри, які виступили, були одностайні в позитивній оцінці дисертаційного дослідження Ян Ці, її відповідності “Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії”, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 167.

4. УХВАЛИЛИ: Наукову доповідь Ян Ці, у якій висвітлено основні наукові результати дисертаційної роботи, взяти до уваги.

Прийняти такі **ВИСНОВКИ** щодо дисертаційної роботи **Ян Ці** на тему «**Богослужбова мова українського православ'я: філософсько-релігієзнавчий аналіз**». Тему дисертаційної роботи затверджено на засіданні вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол протокол № 4 від 01 грудня 2017 року). Дисертація є частиною науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософії та суспільствознавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Методологія і зміст викладання соціально-гуманітарних наук», що входить до Тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений Вченою радою університету (протокол № 5 від 29 січня 2009 року) і наукової теми тієї кафедри «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні» (U 0117U004903).

4.1. Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена тим, що в українському православ'ї протягом століть триває з різною інтенсивністю та спрямованістю полеміка щодо мови богослужіння. Ця багатоаспектна та різновекторна дискусія виходить далеко поза межі конфесійного простору, адже стосується осмислення мови в житті народу та визначає напрями культурного розвитку й політичного утвердження в політичному глобальному дискурсі, що особливо чітко простежується в сьогоднішній соціо-культурній ситуації.

Філософсько-релігієзнавчий аналіз взаємин мови релігії і національної мови в історії українського православ'я дозволяє виявити як глибинні особливості ментальності українського етносу, так і специфіку світогляду сучасних православних українців. Геополітична ситуація, специфіка релігійних процесів у поліконфесійній державі та світовому православ'ї, «самовизначення» православних у зв'язку зі створенням ПЦУ особливо актуалізували проблему богослужбової мови українського православ'я. Це надає дослідженню виразної суспільної актуальності, оскільки питання богослужбової мови православ'я є частиною так званого «мовного питання», що є на сьогодні одним із найбільш заполітизованих в українському суспільстві.

В теоретичному аспекті головною колізією дисертаційного дослідження є використання національних мов в якості сакральних у православних країнах, що історично входять в ареал церковнослов'янської мови, та аналіз шляхів вирішення цієї проблеми православними церквами цих країн, яке формує предметне поле міждисциплінарного дослідницького інтересу релігієзнавства, лінгвістики та філософії мови, а також їх субдисциплін, що розвиваються у сучасній гуманітаристиці: лінгвістичного релігієзнавства, лінгвокультурології, етнолінгвістики, психолінгвістики тощо. Проблема богослужбової мови вирішується також у християнському богослов'ї, зокрема у біблеїстиці та герменевтиці.

Незважаючи на значний теоретичний доробок суміжних гуманітарних дисциплін (джерелознавства, етнопсихології та лінгвокультурології) й

розроблену в останні роки теоретико-методологічну базу лінгвістичного релігієзнавства у вітчизняному релігієзнавчому дискурсі практично відсутні системні дослідження богослужбової мови українського православ'я.

Відтак, теоретичні й практичні аспекти формування та функціонування богослужбової мови українського православ'я потребують комплексного релігієзнавчого аналізу. Попри існування окремих історичних та релігієзнавчих досліджень богослужбової мови православ'я в Україні, аналіз їх філософсько-релігієзнавчих аспектів у запропонованому ракурсі ще не проводився. Наявність значного масиву конфесійних християнських джерел, а також наукових розвідок спорідненої тематики засвідчує можливість та актуальність проведення філософсько-релігієзнавчого дослідження богослужбової мови українського православ'я.

4.2. Предметом дослідження є специфіка богослужбової мови українського православ'я.

Наукова новизна роботи полягає у здійсненні комплексного філософсько-релігієзнавчого аналізу формування, трансформацій, змін та функціонування богослужбової мови православ'я на українських теренах як унікального явища розвитку національної духовної культури, що сприяє підвищенню статусу національної мови, збереженню та розвитку духовної культури нації, суспільній консолідації навколо православних моральних цінностей.

У роботі сформульовані положення, осмислення яких набуває якості новизни і виносяться на захист.

Уперше:

- доведено, що питання мови богослужіння в церквах київської традиції безпосередньо пов'язане з культурними домінантами в широкому спектрі церковного життя, політично-цивілізаційною орієнтацією ієрархії та рівнем автономності в керівництві. Окреслений діапазон детермінант мовно-богослужбового вибору зумовлений специфікою історії розвитку церков та сучасними прагненнями до еклезіальної самостійності;

- запропоновано міждисциплінарну методологію та методіку дисертаційного дослідження, що представляє собою комплекс релігієзнавчих та лінгвістичних концепцій, які уможливають розкриття взаємин між церковнослов'янською, як першою літургійною мовою православ'я на українських теренах, і національною мовою, що поступово заміщує її в богослужбовій практиці. Історичні перипетії та контроверсійне сьогодення процесу входження української мови в православну церкву дозволяють виявити вплив на мовні процеси екстралінгвістичних факторів, головними з яких, на наше переконання, є державно-церковні взаємини та геополітичне становище України, що простежується як в історичному аспекті, так і в аналізі соціо-культурної ситуації протягом тридцятилітньої незалежності Української Держави. Саме ці фактори не можна аналізувати лише засобами лінгвістики, вони піддаються лише філософсько-релігієзнавчій рефлексії – як комплексному-підходу, що ставить за мету розкрити глибинні механізми сутності богослужбової мови в Православній церкві;

- висвітлено дослідницьку гіпотезу, доведену в тексті дисертації, яка полягає в тому, що процес природної заміни сакральної мови православного християнства на національну мову в православній літургії був штучно загальмований зовнішніми політичними факторами і в незалежній Україні остаточно відбудеться після повного унезалежнення православних Церков України від зовнішніх впливів, серед числа яких політичні відіграють важливу роль;

- обрано для аналізу питання мови богослужіння джерела з історії української літератури та теорії літератури (Михайла Грушевського, Михайла Возняка, Дмитра Чижевського, Юрія Шевельова та ін.), що дозволяють більш панорамно розкрити історію цього питання в тісному взаємозв'язку розвитку красного письменства та церкви на українських землях, виходячи з переконання, що ці дві сфери національної культури й духовного самоусвідомлення тісно між собою пов'язані, зокрема в мовному аспекті, адже письменники завжди були серед основоположників всіх європейських літературних мов, що відображалось на церковному житті – включно з літургійно-богослужбовим. Окрім того, в історії українського народу література відігравала особливу націєтворчу й культуроформуєчу роль, утверджуючи й розвиваючи українську мову;

- доведено на основі дослідження корпусу праць Ольги Сєдакової, в яких виразна богословська й релігієзнавча складова, обґрунтовано безпосередній взаємозв'язок між богословськими концептами та мовною свідомістю автора, що відображається в позиції щодо мови богослужіння, значення перекладів літургійної літератури;

- запропоновано виділити дві групи причин щодо запровадження української мови в богослужіння Православної церкви – прагматичні та богословські. У суто практичній площині однозначно відзначимо, що сучасні українці та іноземці, котрі опанували українську мову та беруть участь у літургії, практично не розуміють деталі й нюансованість церковнослов'янського богослужіння, яке створювалося у надто віддалену від XXI століття епоху. Недоступність розуміння змісту богослужіння може призвести до небажання брати участь у літургії, сутність якої частково не розуміється. А як відомо, сучасна людина призвичаєна до швидкого сприйняття інформації за мінімальний відтинок часу. З богословської точки, яку пояснює Ольга Сєдакова на прикладі «Божественної комедії» Данте Аліґ'єрі, написання поеми італійською мовою, що фактично конституювало єдину мовну дійсність розрізненої на регіональні діалекти Італії кінця XIII-початку XIV століття, становило фактор єдності, що проектувався на політичну й культурну дійсність. Вважаємо, що таким виживим складником єдності громадянського суспільства може бути і сучасну українська літературна мова в богослужінні Православних церков в Україні;

- висвітлено, що мовне питання є одним із навіразніших показників світоглядно-філософської парадигми в аспекті національного питання та політичної орієнтації вірян тієї або тієї конфесії православного християнства в Україні.

Набуло подальшого розвитку:

- вивчення сутності сакральних мов християнських церков, зокрема церковнослов'янської та латинської, роль яких в історії культури беззаперечно й унікальна;

- осмислення ролі перекладів Святого Письма сучасною українською літературною мовою як базису для формування конфесійного стилю в богослужбовій практиці Православної церкви.

Уточнено:

- сучасний термінологічний апарат дослідження, який вибудовується як синтез лінгвістичних термінів та релігієзнавчих і богословських понять, які дозволяють конкретизувати специфіку саме конфесійного використання мови в релігійній практиці;

- окремі факти з історії української культури, зокрема на прикладі розвитку літератури, що стосуються контексту функціонування сакральної та живої національної мови богослужіння.

На захист винесено такі положення:

У дисертації вперше у вітчизняному науковому дискурсі здійснене комплексне релігієзнавчо-філософське дослідження мови богослужіння Православної церкви в Україні.

1. Мови християнського літургійного богослужіння, що традиційно у гуманітарних науках та церковній традиції визначаються як священні, зокрема українського православ'я, є міждисциплінарним об'єктом дослідження лінгвістики, лінгвокультурології, релігієзнавства, філософії мови, етнопсихології. Вони постають предметом дослідження широкого кола гуманітарних дисциплін, що дозволяє їхній всебічний аналіз, адже вони постають як складний феномен, що занурений у широкому дискурсі.

2. Релігієзнавство містить у своєму методологічному арсеналі наукові парадигми, ідеї й концепції, а також понятійний апарат лінгвістики та філософії мови для вирішення власних теоретичних і прикладних дослідницьких завдань. Християнське богослов'я та конфесійна література також приділяє значну увагу мовній проблематиці, зокрема й проблемам літургійної мови, оскільки християнство є релігією Слова і Книги (Біблії). Теологічний доробок є джерелом релігієзнавчого дослідження проблеми літургійної мови українського християнства, а також підґрунтям для аналізу практичного її використання в богослужбовій та перекладацькій практиці окремих православних церков в Україні.

3. Теоретико-методологічна основа дисертаційної роботи представляє синтез лінгвістичних термінів та релігієзнавчих понять, які дозволяють конкретизувати специфіку саме конфесійного використання мови в релігійній практиці. Головною причиною, що зумовила вибір міждисциплінарної методології та методики дисертаційного дослідження, є взаємини між церковнослов'янською, як першою літургійною мовою православ'я на українських теренах, і національною мовою, що поступово заміщує її в богослужбовій практиці. Історичні перипетії та контроверсійне сьогодення процесу входження української мови в православну церкву дозволяють виявити вплив на мовні процеси екстралінгвістичних факторів,

головними з яких, на думку автора, є державно-церковні взаємини та геополітичне становище України. Саме ці чинники не можна аналізувати засобами лінгвістики. Вони піддаються лише філософсько-релігійній рефлексії.

4. Консервативна позиція захисників сакральної мови полягає у тому, що комунікацію з Богом не варто занурювати у профанний світ, а навпаки, треба прагнути «піднятися» до висоти небесного світу, з чим і асоціюється апробована століттями мова богослужіння, в якій форма відшліфована за високими поетичними стандартами, а зміст узгоджений з богословськими концепціями Отців Церкви. Використання церковнослов'янської мови у суто культовій практиці детермінувало її сакрально-трепетне сприйняття як маркеру божественної сфери, а невиразність смислу, незрозумілість змісту й послання текстів пояснювалася як «священна темрява» у богоспілкуванні. Ситуація специфічної диглосії в східнослов'янських мовних просторах, коли мова богослужіння не переходила в інші групи лексики та сфери функціонування, витворювала її самотню «небесну» якість з її споглядальним, «умним» змістом, який почасти доволі складно перекласти на сучасні літературні мови. Однак така позиція не відповідає євангельським інтенціям проповідувати максимально зрозумілою мовою.

5. Доведено, що процес природної еволюційної заміни сакральної мови православного християнства на національну мову в православній літургії був штучно загальмований зовнішніми політичними факторами і в незалежній Україні остаточно відбудеться після повного відділення православних церков України від зовнішніх впливів, окрім еклезіального спілкування та євхаристійної єдності зі світовим православ'ям, прикладом чого є братні взаємини з Константинопольською Патріархією Православної Церкви України.

6. Відзначено, що аналіз взаємин мови релігії й національної мови в історії українського православ'я виводить на глибинні особливості ментальності українського етносу, дозволяє глибше зрозуміти специфіку світосприймання й світогляду сучасного українця. Проблема релігійної мови, можливості віруючих обирати мову богослужіння, взаємини між сакральними й секулярними мовами в державі є не тільки питаннями внутрішньоцерковної мовної політики, але перебувають у сфері пильної уваги широкої громадськості й уряду країни, зокрема впродовж двох останніх років релігійний контент у засобах масової інформації займає чільне місце, що свідчить про зацікавлення цими проблемами.

7. Важливість запровадження сучасної української мови в богослужіння Православної церкви пояснюється низкою причин, які запропоновано розділити на прагматичні та богословські. У суто практичній площині відзначено, що сучасні українці та іноземці, котрі опанували українську мову та беруть участь у літургії, практично не розуміють деталі й нюансованість церковнослов'янського богослужіння, яке створювалося у віддалену від XXI століття епоху. Недоступність розуміння змісту

богослужіння може призвести до небажання брати участь у літургії, сутність якої частково не розуміється. А як відомо, сучасна людина призвичаєна до швидкого сприйняття інформації за мінімальний часовий проміжок. З богословської точки, яку пояснює Ольга Сєдакова на прикладі «Божественної комедії» Данте Аліґ'єрі, написання поеми італійською мовою, що фактично конституювало єдину мовну дійсність розрізненої на регіональні діалекти Італії кінця XIII-початку XIV століття, становило фактор єдності, що проектувався на політичну й культурну дійсність. Вважаємо, що таким важливим складником єдності громадянського суспільства може бути і сучасна українська літературна мова в богослужінні Православних церков в Україні.

Отже, дослідження виявило, що функціонування богослужбової мови православ'я на українських землях є самобутнім феноменом, що безпосередньо впливає на розвиток національної духовної культури, динамізує підвищення статусу, лексичного різноманіття, стилістичного багатства сучасної української літературної мови, сприяє примноженню та розвитку духовної культури нації, постає важливим складником консолідації навколо православних моральних цінностей, уможлиблюючи глибше розуміння багатства літургійного лексикону широкими верствами українців та іноземців, що вивчають українську мову.

Висновки та теоретичні положення, отримані в результаті дослідницької роботи, сприяють більш глибокому розумінню проблеми мови богослужіння Православної церкви в Україні як в історичному минулому, так і в сьогоднішній культурно-релігійній ситуації, представляють теоретичну канву глибинних і багатоаспектних процесів, в яких функціонували мовні дискусії щодо православного богослужіння, окреслюють практичні кроки в мовній стратегії церковних очільників.

Теоретичне значення дисертації. Дисертаційне дослідження – важливе в українському релігієзнавстві, адже його висновки розкривають у положеннях новизни аспекти складної проблеми богослужбової мови українського православ'я. Теоретичні висновки роботи слугуватимуть основою для подальших робіт, які стосуватимуться історії та сучасності мовного питання в різноконфесійному дискурсі українських православних церков.

Практичне значення дослідження. Висновки та основні тези дисертації можуть бути використані для подальших філософських та історико-богословських досліджень. Матеріали дисертації можуть бути використані у викладанні релігієзнавчих («Релігієзнавство», «Історія релігії в Україні», «Історія релігій», «Лінгвістичне релігієзнавство»), філософських («Історія філософії»), богословських («Історія Церкви»), а також культурологічних («Історія української культури») та філологічних («Історія української мови», «Історія української літератури») навчальних дисциплін.

4.3. Дисертація Ян Ці «Богослужбова мова українського православ'я: філософсько-релігієзнавчий аналіз» є самостійною науковою роботою.

Опубліковані у фахових наукових виданнях праці достатньо повно відображають зміст дисертації.

Проблематику, теоретичні й практичні результати дисертаційного дослідження викладено у 4 наукових статтях, 3 з яких містяться в українських фахових наукових виданнях, а 1 – в іноземному науковому фаховому виданні.

Статті в українських фахових виданнях:

1. Ян Ці. Богослужбова мова православної церкви у консервативній світоглядній ідентифікації. *Практична філософія*. 2019. № 4 (74). С. 196-202.

2. Ян Ці. Українська літургійна мова: релігієзнавчий та історико-філологічний аналіз. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія* : [зб. наукових праць] / ред. рада: В. П. Андрущенко (голова); за ред. Н. Г. Мозгової. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. Вип. 41 (54). С. 23-31.

3. Ян Ці. Роль мови в етноконфесійній самоідентифікації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія* : [зб. наукових праць] / ред. рада: В. П. Андрущенко (голова); за ред. Н. Г. Мозгової. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. Вип. 42 (55). С. 37-45.

Стаття у закордонному науковому виданні:

8. Ян Ці. Інтераційна роль церковнослов'янської мови у символічному структуруванні життєвого світу Православної церкви. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2019. Svazek 5. 4. Vydání. S.118-123.

Слід уважати, що дисертаційна робота Ян Ці «Богослужбова мова українського православ'я: філософсько-релігієзнавчий аналіз» є достатньою мірою апробованою.

Результати дисертації були апробовані на 6 наукових конференціях, серед яких – 3 міжнародні, зокрема: Всеукраїнська науково-практична конференція «Філософські рефлексії сучасних світоглядних дискурсів» (Вінниця, 19-20 квітня 2019 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Єдність православних в Україні: стан, проблеми, шляхи досягнення» (15 травня 2019 р., Київ); VII Всеукраїнська наукова конференція «Держава і церква в новітній історії України» (17–18 жовтня 2019 р., Полтава); «Eastern European Leadership Forum» (7 листопада 2019, Київ); Міжнародна наукова конференція «Україна-Ватикан: контекст конфесійних ідентичностей і релігійних трансформацій у світі та Україні» (28-29 листопада 2019 р., Івано-Франківськ); Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Країни Центральної, Східної та Південно-Східної Європи в історичному дискурсі Західної цивілізації» (7 квітня 2020 р.).

4.4. Уважати, що дисертація Ян Ці на тему «Богослужбова мова українського православ'я: філософсько-релігієзнавчий аналіз» є завершеним самостійним дослідженням, яке відповідає постанові “Про проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії”, затверджену Постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 167 і може бути подане до розгляду у спеціалізованій вченій раді зі спеціальності 031 Релігієзнавство, галузь знань 03 Гуманітарні науки.

Виходячи з наведеного вище, кафедра богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова затверджує цей висновок і рекомендує дисертацію **Ян Ці** на тему «Богослужбова мова українського православ'я: філософсько-релігієзнавчий аналіз» (науковий керівник – доктор філософських наук, професор Остащук І. Б.), подану на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії зі спеціальності 031 Релігієзнавство, до розгляду у спеціалізованій вченій раді.

Рішення прийняте одногосно.

Головуючий на засіданні кафедри
д. філос. н., проф., зав. кафедри
богослов'я та релігієзнавства

В. Д. Бондаренко

Рецензент, доктор філософських наук

В. Є. Єленський

Рецензент, кандидат філософських наук

Д. В. Брильов